

İSTANBUL'UN HİLAFET MERKEZİ OLARAK İNŞASI

İSMAİL KARA*

Hilafet merkezi olarak İstanbul'un, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle; "cennet-i cihan ve âramgâh-ı dil ü can" Dersaadet'in tarihine bakmak, bir başka ifade ile bir siyasi merkez ve medeniyetler mekânı olarak İstanbul ile bir dinî merkez olarak İstanbul arasında münasebetler kurmak, aslında bütün bir Osmanlı siyasi ve dinî tarihini, bu tarihin temel kaynaklarını, semboller dünyasını yeniden ve dikkatli bir şekilde gözden geçirmeyi zaruri kılar. Gerek kronoloji gerekse muhteva itibarıyla bu ölçüde geniş bir tarihî süreci kuşatan siyasi-dinî yorumların derinleştiği bu hat üzerinde bazı büyük değişimlerin yaşandığı noktalar, esas itibarıyla hayli önemlidir.

Öncelikle hilafetin fiilî olarak Osmanlılara geçişi, tarih olarak daha sonraki bir zamanda vuku bulsa da Fatih Sultan Mehmed'in orduları, Müslüman maşerî vicdanı için sahabe devrinden itibaren bir tür "Kızılelma" hâline gelen Kostantiniye'yi, nefsi İstanbul'u, suriçini fethettikleri zaman, tarihin akışı burasını hilafet merkezi olmaya zaten zorluyordu. Bu zorlayıcı hatta emredici şartlar arasından birkaç tanesi hususen zikredilmelidir:

Bunlardan biri Hristiyanlığın ikinci büyük yorumunun/mezhebinin yani Ortodoks Kilisesi merkezlerinden birinin uzun zamandan beri İstanbul'da olmasıdır. Fethedici yeni güç maddi veya manevi hâkimiyet sağlayabilmek için bunun üzerine çıkmalı, İstanbul'u daha üst bir dinî merkez hâline getirmelidir. Bu aynı zamanda İslam'ın Hristiyanlığa karşı zaferinin ve üstünlüğünün izharı ve teyidi de olacaktır.¹

(Kostantiniye'nin, fetihten sonra almaya başladığı adlar da -İslâmbol, Dari'l-hilafeti'l-aliye, Deraliye, Dersaadet- bir taraftan bu iradeye işaret ederken, diğer taraftan daha önceki hilafet merkezleri için kullanılan isim ve sıfatların artık İstanbul'da temerküz ettiği de altını çizmektedir).

İkincisi, ilâ-yı kelimetullah için gaza peşinde koşan Osmanlı kuvvetlerinin bir müddetten beri İslam dünyasında küffara, sadece küffara karşı cihadı sürdüren en önemli ve bariz güç oluşudur. Küffara karşı cihat ve muvaffakiyet yani İslam'ı yayma ve İslam beldelerini, Müslümanları koruma ve geliştirme fikri ve bu fikrin fiiliyata geçirilmesi, hilafete istihkak açısından fevkalade önemli bir husustur. Barthold'un da işaret ettiği üzere XIV ve XV. asırlarda İslam dünyasının Müslüman hanedanları arasında sadece Osmanlıların -diğer Müslüman devletlere ve topluluklara karşı değil- kâfirlere karşı kazandıkları zaferlerle şöhret buldukları, bu şöhretin yanında Endülüs, Suriye bölgesi, Mısır ve Hindistan'daki Müslüman emirlerin hatta Timur'un başarılarının çok sönük kaldığı açıktır.² Modernleşme döneminde İngiltere'nin Osmanlı hilafeti aleyhtar politikalarına karşı, Osmanlı hilafetini savunan müelliflerden biri olan Tunus Kadısı İsmail Safayih'nin, kuvvetli delillerden biri olarak bu hususu zikretmesi önemlidir:

Tarihi bilen ve İslâm meliklerinin, şarkta ve garpta bütün yeryüzü sultanlarının ahvalini düşünen bir kimse bütün sultan veya meliklerin iktidara ayaklanma, kıyâm ve öldürme ile geldiklerini görür. Osmanoğulları hariç. Çünkü Osmanlı sultanları devletin kuruluşunda kılıçlarını, İslâm ehlinen bir kimseyle savaşmak için çekmediler. Devletlerini bir başka İslâm devletinin enkazı üzerine kurmadılar. Saltanatı gassetmediler. Bilâkis onlar

İstanbul 2005, c. 1, s. 410; c. 2, s. 718).

² Bkz. V. V. Barthold, "Halife ve Sultan", çev. Mehmed Emin Resulzâde, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz. İsmail Kara, İstanbul 2003, c. 3, s. 302 vd.

* Marmara Üniversitesi

¹ Ortodokslukla İstanbul arasındaki ilişki Hristiyan dünyada hep canlı kalmış bir meseledir. Rusya tarafından Ortodoksluğun yüceltilmesi ve Slavların himayesi adına, 1876 Haziran'ında günlüklerine, "İstanbul er ya da geç bizim olmalıdır." diye yazan meşhur Rus romancısı Dostoyevski, cümlelerine "İstanbul ve Halic dünyamın en önemli siyasal merkezidir.", "güçlü ve kadim uygarlığın mirasıyla kendine özgü başı başına koca bir kent olan İstanbul" diye devam edecektir. Dostoyevski bu fikrini bir yıl sonra tekrarlayacaktır (bkz. F. M. Dostoyevski, *Bir Yazarmın Günlüğü*, çev. Kayhan Yükseler,

1- İstanbul'un fatihi II. Mehmed

Abbasoğullarının halifeleriyle anlaşma üzere olan Selçuklulardandırlar. Allah cümlesine rahmet etsin.³

Osmanoğulları, kendi lehlerine işleyen bu istisnai sürecin ve imkânın tamamen farkındadır. Nitekim Fatih, İstanbul'un fethi (kâfir Bizans'tan alınması) haberini Mısır Hükümdarı İnal Şah'a, İran Şahı Cihanşah Mirza'ya ve Mekke şerifine fetihnamelerle bildirmiş,⁴ bu ve benzeri metinlerde *halife* kelimesi veya ona işaret eden unvan ve lakaplar açıkça kullanılmıştır.⁵

3 Şeyh İsmail Efendi es-Safâiyihî, *İkâzül-ihvân li-disâisi'l-a'dâ ve mâ yektazihî hâlû'z-zamân*, İstanbul 1331, s. 58; a.e., çev. Müjdat Uluçam, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz. İsmail Kara, İstanbul 2004, c. 4, s. 85.

4 Feridun Bey'in *Münşeât* mecmuasında yer alan bu fetihnameler Ahmet Ateş tarafından tercüme edilmiş ve notlandırılarak yayımlanmıştır: "İstanbul'un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *TD*, 1952, c. 4, sy. 7, s. 11-50.

5 Osmanlı Sultanı Yavuz Selim daha hilafeti devralmadan Tursun Bey'in Fatih için

Üçüncüsü de İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis-i şeriftir. Bu hadisin sıhhat derecesi ne olursa olsun Müslümanların gözünde İstanbul'u fethetmek, kültürel olarak Hz. Peygamber'in doğrudan işaret ettiği yegâne uzak/nihai ufka ulaşmak manasına geliyordu. Bundan şüphe ve tereddüt yoktu. İlk halifelerden itibaren İslam ordularının, o dönemlerin şartları içinde çok ama çok uzak bir mesafede olan ve yakın tehdit özelliği taşımayan bu toprak parçasına doğru harekete geçmiş olmalarını anlamak ve açıklamak başka türlü mümkün olamaz. Bu nihai ufku fetheden sultanın halife yani bütün Müslümanların manevi ve siyasi imamı/önderi olmasından daha tabii ne olabilirdi?

"Padişah-ı zallullah", II. Bayezid için "hazreti hilafet-penahî"yi kullanması için bkz. *Târîh-i Ebül-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 10, 190. Ayrıca Fatih vakfiyelerinde padişah için "emiru'l-müminîn" unvanı da geçmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?", *TTK Belleten*, 1992, c. 56, sy. 217, s. 675-701.

2- Yavuz Sultan Selim

XV. asra gelindiğinde Osmanlı hilafetinin ve İstanbul'u hilafet merkezi yapmanın yolunu açan bir nazari-dinî yorum zemini de ortaya çıkmıştı. Maverdî, Cüveynî, Gazzalî, İbn Haldun gibi büyük ve etkili müellifler, erken İslam tecrübesindeki hilafetle ilgili şartları ciddi olarak hesaba katmakla beraber, giderek daha fazla adalet ve istikrarı sağlayacak, Müslümanların haklarını koruyacak, mukaddes beldeleri ve İslam'ın sembollerini (*şe'âir-i İslâm*) muhafaza edecek siyasi güç ve iktidar şartına ağırlık veriyorlardı. İbn Haldun'un, halifenin Kureyş'ten olması (Kureyşilik) şartını bile bu çerçevede yorumladığı malumdur.

Seyyah-ı şehir Evliya Çelebi'nin İstanbul tasavvurunda, zikrettiğimiz bu süreçlerin başka bir zaviyeden okunup şerh edilmiş olması calib-i dikkattir: *Seyahatnâme*'de İstanbul'un ilk kurucusu olarak Hz. Süleyman zikrediliyor. Hz. Süleyman'ın sarayını yaptırdığı yer, bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu Sarayburnu'dur.

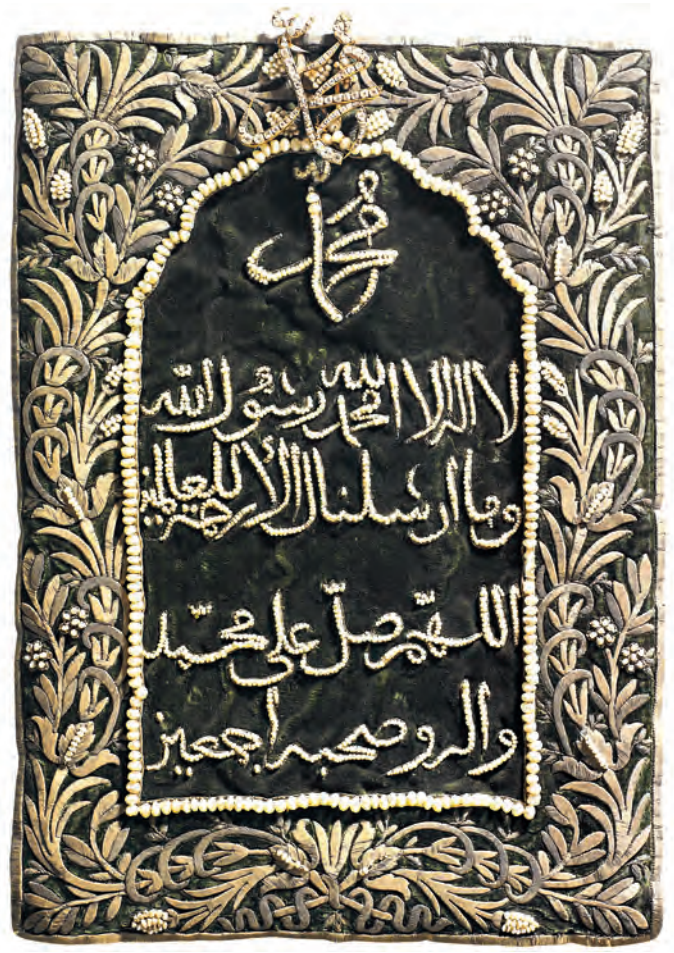
Yeryüzü iktidarının ve hâkimiyetinin ilk timsali, mimarlık ve umranın ilk mübeşşiri olarak Hz. Süleyman'ın böyle bir çerçeve içerisine ve böyle bir mekâna oturtulması, başlı başına bir dünya tasavvuru ve bir tarih görüşü olarak anlaşılabilir. Bu tevcihte Osmanlı Devleti'nin iktidarının menşei ve siyasi merkez olarak Sarayburnu'nu seçmesi maddi ve coğrafi sebeplerden ötede, peygamberane bir tercihin, bir silsilenin zaruri devamı olarak tezahür etmektedir; bütün meslek ve meşreplerin bir Peygamber'e ulaşan silsilelere sahip olması gibi.

Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'un ikinci banisi Hz. Süleyman'ın oğlu Melik Ruhba'im'dir. O da Sarayburnu'na yerleşiyor ve babasının sarayının yanına-yöresine yeni binalar ilave ederek, 240 sene hüküm sürüyor. Bu anlatım tarzı Topkapı Sarayı'nın teşekkül tarzını da açıklıyor; bilindiği üzere saray her gelen padişahın ihtiyaçlar istikametinde eski binaların yanına-yöresine yeni binalar, yeni kuleler ilave etmesiyle genişliyor ve mütevazılıktan uzaklaşmadan büyüyor, genişliyor ve son şeklini alıyor.

Üçüncü kurucu Yanko b. Medyan gayrimüslimdir. Evliya Çelebi, Bizans'ın ve Kostantiniye'nin banisi kabul edilen Byzas yerine Yanko b. Medyan'ı koymakla Bizans'ı devreden çıkarıyor, Bizans'ın belirleyiciliğini ikinci plana atıyor.

Çelebi, bu dinî-siyasi ve stratejik "hikâye"leri anlatırken dikkate değer bir şey daha yapıyor. Ona göre yeryüzünü bütünüyle hükmü altına almış dört hükümdar gelip geçmiştir. Bunlardan ikisi Hz. Süleyman ve İskender-i Zülkarneyn. İkisi de Müslümandır. Diğer ikisi Yanko b. Medyan ve Buhtunnasr-ı Kürdî. İkisi de batıl din mensubu. Fakat dördü için de Evliya Çelebi'nin kullandığı tabir; *padişah* ve *halife*. Yani İslam memleketlerinin ve Osmanlı Devleti'nin başında bulunanların unvanlarını taşıyorlar.

Yavuz Sultan Selim'in, kendinden önceki padişahların küffara karşı kazandığı zaferlere ilaveten, Safevîlere karşı sağladığı üstünlük, Sünnî İslam âleminin itikadi ve siyasi birliğini tehdit eden Şiîliğe karşı kazanılmış bir başarı idi ve hilafetinin meşruiyeti ve kaynağı açısından öncekilere benzer, belki daha kuvvetli bir etkiye sahipti. Tarih kitaplarındaki kayıtlardan biliyoruz ki İran ve Orta Asya'daki Sünnîler, Yavuz Selim'in şahsında İran'da "hakiki" Müslümanlığı ihya etmekle mükellef bir *İslam sultanı* ile *halifeyi* görüyorlardı. İran seferinden önce, Yavuz'u o bölgeye askerî bir hareket yapmaya teşvik etmek için gönderilen haber ve mektuplarda da, onun için "hilafet tahtının sultanı, Allah'ın ve Hz. Muhammed'in halifesi" gibi ifadeler açıkça yer almaktadır. Daha da öteye gidip Osmanlı Hanedanı ile Arap meşhurları arasında akrabalık

3- Hilye-i Saadet ve murassa örtüsü (TSM, H. 2/3880)

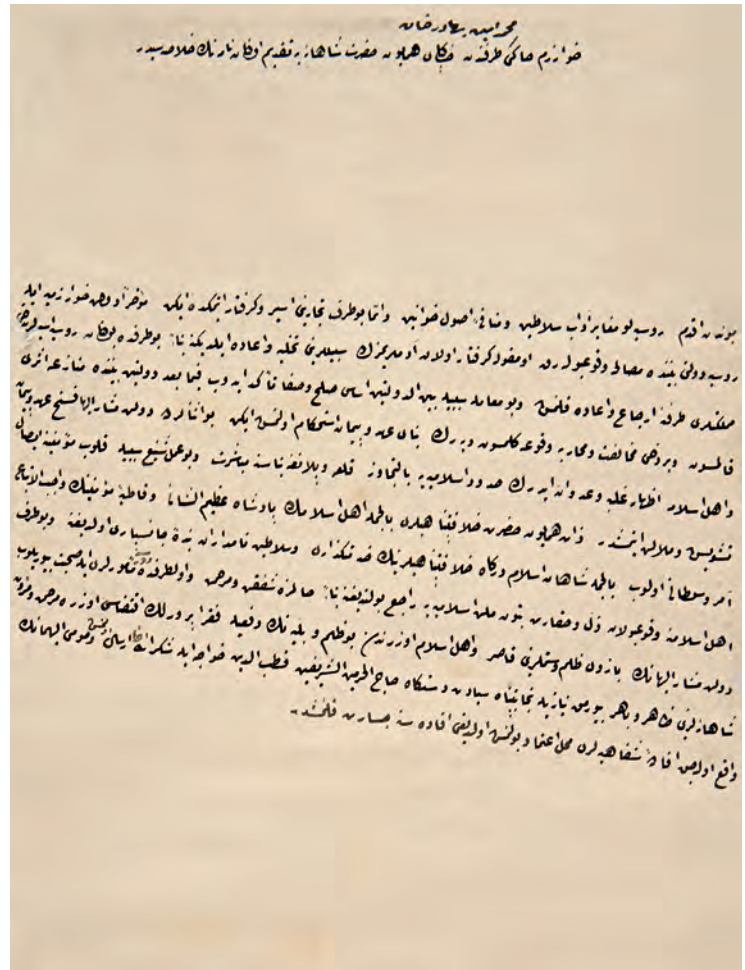
ilişkileri kuran, Osman Gazi'yi aslen Medine asıllı gösteren menkabeler de teşekkül etmişti.

Batılı ve Doğulu müelliflerin, Osmanlı hilafeti aleyhtarını İngiliz politikalarına muvafık olarak, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren anakronik fakat vurgulu bir şekilde gündeme getirdikleri, Mısır'da ikamet eden son Abbasî halifesi Mütevekkil'in kendisine ait olan hilafet hakkını ve halifelik levazımını (emanât-ı mukaddeseyi) resmî bir merasimle Yavuz'a devretmesine dair eski kaynaklarda malumat olmadığı, bunun geç bir tarihte, XVIII. yüzyılın sonlarında bir Osmanlı Ermeni'si olan diplomat ve tarihçi d'Ohsson (Tosun) tarafından kurgulandığı meselesi elbette calib-i dikkattir. O devrin kaynaklarında Osmanlı sultanlarının halifelik haklarının kaynağı olan hadise, Hicaz'daki Şerif Bereket'in küçük yaştaki oğlu ve veliahtı Cemaleddin'in, Kahire'de Yavuz'a biat etme merasimi olarak geçmektedir. Yalnız kaynakları okuma ve değerlendirme açısından burada dikkat çekici bir diğer hadise daha var. O da Yavuz Sultan Selim'in ve peşi sıra Osmanlı sultanlarının halifeliklerini anlamaya, şerh etmeye çalışırken o zamana kadar gelen tecrübe, temayül ve teamüllerin tabiatını, tarih telifi tarzını hatta

teorik çerçevenin değişmesini göz önüne almayarak değerlendirmeler yapılmış olmasıdır. Modern dönem hilafet tarihçiliğinin en önemli problemlerinden biri de muhtemelen budur.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Hz. Muaviye'den itibaren yaşanan süreç, İslam dünyasında biri diğeriyle hemen irtibatlandırılacak şekilde hilafetle siyasi iktidarı (saltanatı, hatta hanedan sistemini) birbirine yaklaştırmıştı. Bir başka şekilde söylersek; Müslüman hafızada hâkim siyasi iktidar halifeliği tabii olarak davet ettiği için bunun "halifeliğin intikali" gibi ayrı bir bahis altında ve bizim bugün istediğimiz şekilde hususen zikredilmesini gerekli kılmıyordu. Nitekim kaynaklarda yer alan bilgilere göre; ulema, sultanın hilafet hakkı için Mütevekkil'in tasdikine ihtiyacı olmadığını kendisine söylemişlerdi. Çünkü o "bi'l-irs ve'l-istihkak" halife ve sultanı; soy itibarıyla rüşünü her bakımdan ispat etmiş bir hanedana mensuptu ve fetihleriyle, icraatıyla, Müslümanlara ve mukaddes beldelere hizmetleriyle, adaleti sağlamasıyla halifeliği "hak" etmişti.

Mekke ve Medine'nin hadimi konumuna yükselen, yeni fethedilen beldeler olarak Halep ve Kahire'de okunan

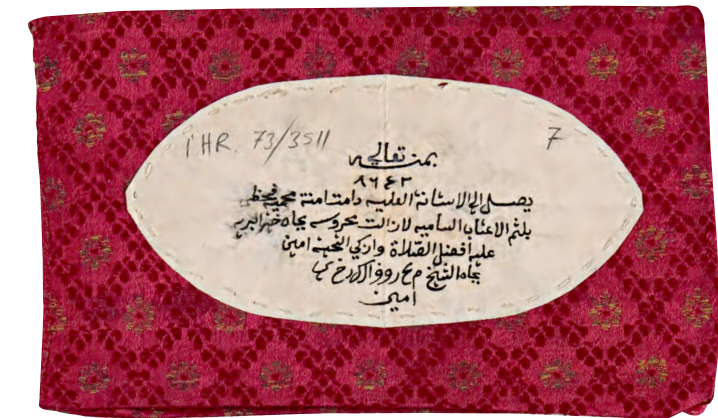

5- Harezm Hâkimi Mehmed Emin Bahadır Han'ın Rusya'ya karşı İstanbul'dan yardım talep ettiği 3 Mart 1856 tarihli mektubu (BOA, A.DVN.NMH, nr. 43-29)

ve denizdeki halifesi”, “Allah'ın yeryüzündeki halifesi” gibi sıfatlar, unvanlar kullandılar.⁶ Mısır'daki itibarını bile kaybeden, siyasi iktidarı hiç olmayan Mısır Abbasi hilafetinin ise kendi kendine yok olduğunu kabul etmek en doğru yoldur.

Barthold ve onu takiben birçok akademisyene göre, Osmanlı hilafeti üzerine olan vurguların geç tarihi

⁶ Barthold'un yorumu bazı farklılıklar taşısı da hilafetle siyasi iktidar arasındaki irtibatı göstermesi açısından zikre değer: “Moğolların mevruisi hakimiyet idesine (fikrine), Mısır hilafeti idesinden başka, hükümdarın bilâ-vasıta hakimiyet kaynağı olarak Allah'ın iradesi idesi karşı koyuluyordu. Bu mânada *İslâmın sultanı* mefhumu *imam* ve *halife* hakkındaki mefhumla birleşiyordu; böyle bir hilafete hak kazanmak sultan iktidarının derecesi ve idaresinin karakteri ile tayin olunuyor, hem de bu sultan ile mukaddes sayılan Mekke ile Medine şehirleri arasındaki rabıtaya ehemmiyet veriliyordu, gerçi böyle bir rabıta halife ünvanının zaruri şartlarından dahi sayılmıyordu. Böyle bir halife idesinin en iyi mümessili Timur'un oğlu Şahruh tamınıyordu (XV. yüzyıl). I. Selim'in İran'da ve Mısır'da vukubulan fütuhatıyla vücuda gelen Osmanlı sultanlarının hilafeti tasavvuru, Şahruh ile diğerlerinin hilafeti nevinden bir hadisedir ve Mısır Abbasilerinin halifeliliği ile münasebeti yoktur.” (“Halife ve Sultan”, c. 3, s. 328).

4- Açe Hükümdarı Mansur'un Hollanda'ya karşı İstanbul'dan yardım isteyen 27 Mart 1850 tarihli mektubu ve zarfı (BOA, İ.HR., nr. 73-3511)

hutbelerde “hâdimü'l-Haremeyni”ş-şerifeyn” şeklinde zikredilen, Mekke şerifleri tarafından tanınan, devrin kaynaklarında hilafetle ilgili bütün unvanlar kendisi için kullanılan Yavuz, bu sebeplerden ötürü artık meşru, “ehliyet” ve “liyakat” sahibi (müşahık) bir halife idi. Tarihçiler başta olmak üzere birçok müellif Yavuz için, yaygın olarak IX. asrın “müceddid-i din”i dâhil olmak üzere “dünyada Allah'ın halifesi”, “halifetu'r-Rahman'ların en iyisi”, “muazzam hilafet tahtının sahibi” “devrin kara

6- İran Şahı Muzaffereddin Şah'ın Kıpçak, Hokand, Taşkent, Otrar, Andican, Türkistan, Merginan, Namangan ve Kaşgar hâkimleri ile barışmak için 1861'de İstanbul'dan yardım istemesi (BOA, A.DVN.NMH, nr. 43-22)

XVIII. asrın sonlarında, Osmanlı-Rus münasebetleri sırasında, Kırım Savaşı sonrasında ortaya çıktı. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti, siyasi hâkimiyetinin kalmadığı bir bölgede sırf hilafet dolayısıyla dinî velayet ve hamilik hakkını elde edecek ve peşi sıra sürdürecekti. Uluslararası bir anlaşmanın kabul ettiği, bu yüzden uluslararası hukuka dâhil olan bu hilafet hakkı, Osmanlı Devleti'nin siyasi iktidarı altında bulunmayan, yahut bir tarihten sonra artık kalmayan Müslümanlar için de dinî iktidarının bir şekilde sürmesi ve böyle bir iktidarın meşru kabul edilmesi manasına geliyordu ve getirdiği bütün siyasi-dinî ve maddi yüklerle rağmen bu açıdan önemliydi. Nitekim daha sonraki dönemlerde hilafet merkezi olması dolayısıyla İstanbul, Osmanlı hâkimiyetinden çıkan veya hiçbir zaman Osmanlı hâkimiyetine girmeyen bölgelerdeki Müslümanların yardım, himaye, destek için başvuracakları bir yer hâline gelecek ve -aşağıda temas edeceğimiz üzere- Osmanlı Devleti de buradan yeni bir hilafet anlayışı, Müslümanları

himaye sistemi ve güç merkezi çıkarmayı deneyecek, yer yer de başaracaktır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin çekildiği Balkanlar'da ve Ege adalarında kurulan ve 1922 yılına, hatta 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin ilgasına kadar kurulup çalışan "Cemaat-i İslamiye" sistemi⁷ bu sürecin bir parçası olarak işlemiştir.⁸

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesi şöyle düzenlenmişti:

⁷ Bu konuda genel bilgi için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeko, "Yunanistan Sınırları İçinde Bir Azınlık Örgütlenmesi: Cemaat-ı İslamiyeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1992, c. 1, sy. 2, s. 265-288.

⁸ II. Meşrutiyet yıllarında, hususen Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin kendi hâkimiyetinden çıkan Balkanlar ve Kuzey Afrika başta olmak üzere bazı bölgelerdeki Müslümanlar için hilafet hakkını nasıl kullanmak istediği ve bu siyasetin uluslararası anlaşmalara nasıl aksettildiği konusunda bkz. İlhami Yurdakul, "Şeyhülislâm Dürrîzâde Abdullah Beyefendi ve Şeyhülislâm Medeni Mehmet Efendi'nin Hilafet Hakkında Muhtıraları", *Divân: İlmî Araştırmalar*, 1999, sy. 6, s. 235-248.

(TSM, nr. 3689/1)

7- Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Kudüs-i Şerif, (Mahrûsa-i) İstanbul.

Modernleşme döneminin arayışları, çözüm teklifleri ve programları arasında yeni tasavvur kümeleri, yorumlar, tasvirler ve uygulamalar da var. Osmanlı siyasi merkezi ve seçkinleri inşa edilmeye çalışılan yeni Osmanlı hilafeti ve yeni İstanbul fikri için birçok unsur, teamül ve kavramı devreye soktu. Bu unsurların bir kısmı tamamen yeni idi, bazıları da eski unsurların yenilenmiş, yeni kisvelere büründürülmüş hâli. Bunlar arasında yeni bir coğrafya tasavvuru, buna bağlı olarak yeni bir harita fikri ve bunlarla irtibatlı olarak İstanbul'un merkezî bir konuma yerleştirilmesi düşüncesi de vardı.

İttihad-ı İslâm (İslâm birliği) politikalarıyla, klasik kaynaklarla, İslâm kültür diliyle de takviye edilen bu çok yönlü teşebbüs aynı zamanda Avrupa'nın ve Rusya'nın Osmanlı hilafetini zayıflatmaya, İstanbul'u güçsüz, revnaksız ve tecrit edilmiş bir şehir, bir payitaht haline getirmeye çalışmasına ve oryantalist bakış açısına bir cevaptı. Doğrusu hem siyaseten hem fikren etkili olmuş bir yeniden inşa, savunma ve karşı çıkıştı bu. Bir tarafı ilmi ve fikrî; ulemaya, bürokrasiye, aydınlarla hitap ediyor. Diğer tarafı hissî; büyük kalabalıkların, Müslüman halkın güvenini artırmaya, irtibat noktalarını tahkim etmeye çalışıyor.

III. Selim devrinde çizilen bu minyatürvari tablo İslâm'ın büyük, merkezî ve mukaddes üç şehri ile İstanbul arasında kuvvetli bir ilişki ve devamlılık fikri kurmak fikrinin ürünü. İnce bir fikrin resim/ görünürlük düzeyinde başarılı bir uygulaması... Sıralama olarak bir hiyerarşik yapısı var ama hepsinin büyüklüğü, revnakı, temsil kapasitesi aynı gibi. Tabloyu tersten okuyarak da bir hiyerarşik kurabilirsiniz; İstanbul Kudüs'ün, Medine'nin, Mekke'nin hizmetkârı ve muhafızı değil sadece, bu şehirlerde vücut bulan dinin, inançlar manzumesinin, kültürün, sanatın, yaşama üslubunun, ahlâkın da ete kemiğe bürünmüş hâli. Bu mânâsıyla birinci sırada... (İ. Kara)

Cenabı Bâri'den gayrı kimesneye tâbi olmamak üzere taife-i merkûme [Kırım bölgesindeki Müslümanlar] itiraf ve kabul ve lâkin mezhepleri ehl-i İslâm'dan olup zat-ı ma'delet-simât-ı şehriyârenem imamu'l-müminîn ve halifetü'l-muvahhidîn olduğuna binaen taife-i merkûme akd olunan serbestiyet-i devlet ve memleketlerine hâlel getirmeyerek umûr-ı diniye ve mezhebiyelerini taraf-ı hümayunun hakkına şeriat-ı İslâmiye muktezasınca tanzim ederler.

Aslında Osmanlı hilafetiyle ilgili bu hak 1783 yılında Kırım'ın ilhaki üzerine Rusya ile yapılan antlaşma ile hukuken tamamen ortadan kalkacak, fakat halifenin bütün Müslümanlar üzerindeki velayet hakkı fikri, hissiyatı ve etkileri devam edecektir. Hilafetin Mütevekkil tarafından Yavuz Sultan Selim'e devredildiği bilgisini yaygınlaştıran Ermeni asıllı d'Ohsson'un, bu süreç içinde böyle bir müdahalede bulunması Osmanlı Devleti'nin, müellifin hizmetinde olduğu İsveç ve Fransa ile o dönemdeki yakın ilişkileri ile alakalı olmalıdır ki eserinde de bunu kuvvetlendirecek ifadeler bulunmaktadır (d'Ohsson'un İstanbul'dan ilk ayrılış tarihi: 9 Mart 1784'tür). Yakın zamanlara kadar d'Ohsson'un, hilafetin devri meselesini yazan ilk kişi olduğu yaygın olarak kabul gören ve tekrarlanan bir görüş olmakla beraber,⁹ yeni araştırmalar neredeyse bir asır öncesinden Osmanlı müelliflerinin bu meseleyi yazmaya başladıklarını ortaya koyarak, bu hatayı tashih etmiştir.¹⁰

Tanzimat politikalarıyla ortaya çıkan veya devletin itiraf etmek zorunda kaldığı problemler, pek tabii olarak hilafet merkezi olarak İstanbul'a da doğrudan yansımalar ve yeni şüphe ve güvensizlik alanları, yetersizlik ve tereddütler ortaya çıkacaktır.

Şu ibareyle birlikte bakalım:

Biz bu mevkiî [İstanbul'u] kendi kuvvetimizle muhafaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki bizi muhafaza edecek. Fakat hüsn-i idare şarttır. Ve illâ düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin

⁹ Barthold'un ifadelerini zikredersek; "Hilafetin sonuncu Mısır Abbasilerinden Mütevekkil tarafından Selim'e devri nazariyesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir Türk Ermenisi [d'Ohsson] tarafından icat edildi; bununla ilgili olarak daha o zaman, sivil bir hükümdar olarak kendisine tâbi olmasalar da Türkiye sultanının bütün Müslümanlar üzerinde ruhani bir hâkimiyet hakkında bulunduğu mefhumu peyda oldu" ("Halife ve Sultan", c. 3, s. 328).

¹⁰ Bu konuda bkz. Feridun M. Emecen, "Hilafetin Devri Meselesi", *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin ve Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2013, c. 1, s. 561-574; Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Hakkında Bazı Yeni Tesbitler ve Mülahazalar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2004, sy. 10, s. 1-38.

matmah-ı nazarı [göz diktiği yer] olduğu halde kâbil-i taksim [taksim edilebilir] değildir. Ve eğerce hüsn-i idareye muvaffak olamaz isek burada bir idare-i müştereke [Avrupa devletlerinin müşterek idaresi] teşekkül eder.

Bu cümleler ve yorumlar Mustafa Reşid Paşa'ya aittir. Cevdet Paşa, Sultan Abdülhamid'e sunduğu bir layihada¹¹ bu ifadeleri aktarıyor ve Tanzimat paşasının bu görüşlerinin hâlâ önemini koruduğunu belirtiyor. Bizim muhafaza etmekte zorlanacağımız fakat "bundan böyle bizi muhafaza edecek" olan İstanbul, hangi varlıkları ve imkânlarıyla bizi koruyacak sorusunun metindeki cevabı, buranın coğrafi konumu ve ehemmiyeti itibarıyla ciddi bir rekabete konu olacağı ve düvel-i muazzamadan herhangi birinin elinde kalmasına müsaade edilmeyeceği, ayrıca aralarında taksim edilmesinin de imkânsız olduğudur. (Son devir Osmanlı siyasi tarihi Reşid Paşa'nın bu yorumunu ve öngörüsünü haklı çıkaracaktır).¹² Metinde "hüsn-i idare" olarak geçen şey de herhâlde ağırlıklı olarak dış politikadaki başarıya, mali politikaların düzeltilmesine ve belki içerde gayrimüslimleri iyi idare etmeye atıfta bulunuyor olmalıdır.

Cevdet Paşa'nın dediğine göre; her akşam gizlice evradını okuyup zikreden¹³ "Büyük" Reşid Paşa'nın

¹¹ BOA, YEE, 18/555/588/95/58'den nakleden Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat - Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. M. Arun, İstanbul 2000, s. 143-144.

Bu çerçevede Marx'ın İstanbul yorumları zikre değer: "O vakitler *New-York Daily Tribune* yazarı Marx, hem İstanbul'dan hem de Üsküdar'dan sık sık söz etmiştir. 29 Temmuz 1853 tarihli yazısında İstanbul'dan "Altın Köprü" diye bahsetmektedir: 'İstanbul, batı ile doğu arasında kurulmuş altın bir köprüdür. Batı uygarlığı, bu köprüden geçmeksizin dünyanın çevresini güneş gibi dolaşamaz, bu köprüyü de Rusya'yla mücadele etmeksizin geçemez'. (...) Anlaşılan o ki Marx'ın gözünde dünyanın merkezi hâlâ İstanbul'dur. (...) Marx'ın 16 Şubat 1854 tarihli yazısı ise doğrudan İstanbul'un stratejik önemi üzerinedir. 'İstanbul'un tahkim edilmesi Türklerin atabileceği en önemli adımdır... Elinde tahkim edilmiş bir İstanbul bulunduran Türkiye ya da bu kenti elinde bulunduran başka herhangi bir devlet, bağımsızlığını korumak için hiçbir yabancı güvencesine gerek duymayacaktır. İstanbul'dan daha kolay tahkim edilebilecek bir başka kent yoktur" (bkz. Mustafa Armağan, "Marx da Osmanlı'nın Kanatları Altında", *Turkuaz [Zaman'ın pazar ilâvesi]*, 27 Haziran 2004, s. 8. Mustafa Armağan bu alıntıları F. Engels, *Doğu Sorunu*, der. Marx Aveling ve Edward Aleling, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara 1977'den yaptığını belirtiyor).

¹² 1882 yılında Abdülhak Hamit Tarhan, Golos'ta şebender iken İngiliz donanması İskenderiye'yi topa tutuyor. Bunun üzerine İngiliz Konsolosu Longworth kendisine şunları söylüyor: "İşte bugünden itibaren İngiltere'nin Türkiye hakkındaki dostane siyaseti nihayet buldu. Hindistan yoluna hâkim olduğumuz için yine bugünden itibaren İstanbul'un bizce ehemmiyeti kalmadı. Rusya istediği zaman temellük edebilir." demiştir (bkz. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, haz. İ. Enginün, İstanbul 1994, s. 146).

¹³ "(...) Akşamüzeri Küçüksu'ya gelip birlikte iftar ettik. Abdest alıp akşam namazlarını kıldık. [Reşid] Paşa her akşam saîrinden mektûm [başkalarından gizli] olarak müdâvim olduğu evrâdını okudu" (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 69).

8- İstanbul'u bir hilafet merkezi olarak etkin kullanan Osmanlı sultanlarından II. Abdülhamid'in kartpostalı. Kartpostalın üzerinde II. Abdülhamid şu ifadelerle tanımlanmaktadır: "es-Sultânü'l-muazzam ve'l-hâkanü'l-'azam emirü'l-mü'minîn ve halîfetü'l-müslimîn seyyidunâ ve mevlânâ es-sultân ibnû's-sultân el-gazî Abdülhamîd es-sânî eazzallahu saltanatahu ve harase behcetehu ve mahabbetehu"

kafasındaki İstanbul, acaba bu kadarla mı sınırlı idi sorusunun cevabını da tam olarak bilmiyoruz. Fakat Tanzimat paşalarından bir diğeri, Fuad Paşa'nın, Islahat Fermanı hazırlıkları sırasında payitahttaki İngiltere Sefiri Canning'e söylediği şu sözler, "bizi muhafaza edecek" hilafet merkezi olarak İstanbul meselesini daha sarıh olarak önümüze serecektir:

Devlet-i Aliyye dört esas üzre müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kâbil olur ve bunlardan her kangısı nâkıs olur ise idare kâbil olmaz. Dört esas budur: Millet-i İslâmiye, devlet-i Türkiye, selâtîn-i Osmaniye, payitaht-ı İstanbul.¹⁴

14 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1986, c. 1, s. 85.

Cevdet Paşa bu iktibastan sonra şu değerlendirmeyi yapıyor: "Fuad Paşa'nın bu sözü doğrudur. Fakat bu kadar yüz yıllardan beri millet-i hâkime olan ehl-i İslâm, [Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla] tebea-i gayrimüslime ile müsavat-ı tâmmе haline tenezzül

9- Habeş imparatorunun II. Abdülhamid'e Mühr-i Süleymanî nişanı gönderdiğine dair 5 Haziran 1898 tarihli mektubu (BOA, Y.EE, nr. 62-40)

Bu beyan, muhatap kişi hesaba katıldığında sadece bir Osmanlı hariciyecisinin kendisinin ve devletinin o yıllarda hassasiyetle üzerinde durduğu hayati noktalara işaret etmekle kalmaz, İngiltere başta olmak üzere düvel-i muazzamanın tahrip etmek veya zayıflatmak istediği stratejik alanlara da kuvvetle vurguda bulunur: İslam dini, Türk devleti, Osmanlı Hanedanı, payitaht İstanbul. Hilafetin -muhtemelen bilerek- açıkça zikredilmediği bu dört temel unsurun, Cumhuriyet'in ilanına kadar giden süreç içinde hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa devletleri açısından ne kadar önemli olduğunu ve neticede hangilerinin elimizden alındığını (veya hangilerini elimizden çıkardığımızı/kaçırdığımızı) hesaba katmak, bir bakıma bütün modernleşme tarihimizi yeni bir muhasebeden geçirmeyi gerektirecektir.

Tanzimat politikalarının en önemli dâhilî araçlarından biri müsavat yani Müslümanlarla

ettikte acaba dört esastan biri [millet-i İslâmiye] hedm edilmiş [yıkılmış] olmadı mı? İşte bahis buradadır".

Sultan Abdülhamid'in Fuat Paşa'nınkine benzer bir beyanı için bkz. Abdülhamid, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, haz. A. Çetin ve A. Yıldız, İstanbul 1976, s. 166-167'den aktaran François Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, çev. A. Berktaş, İstanbul 2006, s. 233.

10- II. Abdülhamid devrinde İstanbul üzerinden hacca gidip gelmeleri daha fazla teşvik edilen, bu arada Eyüp Sultan başta olmak üzere İstanbul'daki türbeleri, makamları, camileri ve tekkeleri ziyaret eden, nihai olarak İstanbul'a "bağlanan" Afgan, Türkmen ve Hintli hacılar Eminönü'nde Yeni Camii merdivenlerinde dinlenirken (1908). Yeni dönemde İstanbul-Hilafet fikri inşa etmenin etkili yollarından biri de bu (İ. Kara)

gayrimüslimlerin hukuken ve siyaseten eşitliği üzerine oturuyordu. Osmanlı devlet erkânı bu kararı Avrupa devletlerinin büyük baskıları altında vermiş olmakla beraber, buradan çok zor şartlarda işlerliği olan bir siyaset ve toplumsal çözüm üretmeyi de başardı. İttihad-ı Osmanî (vahdet-i Osmaniye, panottomanizm) denen bu politik teşebbüsle; bir taraftan toplumsal çözülme azaltıcı, gayrimüslim unsurlar arasındaki ayrılıkçı-milliyetçi akımları zayıflatıcı, toplumu sıkılaştırıcı neticeler istihsal etmek beklenirken diğer taraftan da Müslim-gayrimüslim ayrımı yapmadan, bütün Osmanlı tebaasından "modern" bir millet ve vatandaş kimliği ortaya çıkarmak hedefleniyordu.

İttihad-ı Osmanî siyasetinin hiç de küçümsenemeyecek başarılarına rağmen hususen Balkanlar'daki ayrılıkçılık engellenemeyince, devlet bir adım geri attı ve daha dar bir alanda, yine yeni bir millet ve vatandaş kimliği ortaya çıkarmak için itttihad-ı İslam (vahdet-i İslamiye, panislamizm) politikalarına intikal edildi. Bu politika ile İttihad-ı Osmanî tamamen terk edilmemekle beraber, Türk-gayri Türk Müslüman unsurlara dayanarak, siyasi yapıyı ayakta tutmak, birliği

sağlamak ve toplumu sıkılaştırmak öne çıkarıldı. Bu da yeni şartlarda din/İslam üzerinden modern bir millet ve yeni bir vatandaş tipi arama gayreti ve arayışı idi.

Büyük bir siyasi, dinî ve kültürel hareketin adı olan itttihad-ı İslam projesinin uluslararası yüzünde ise emperyalizme, "pan" hareketlerine karşı bir cevap ve devletin kendi üzerindeki Avrupa baskısını kısmen azaltma arayışları da vardı. 1870'lerin ilk senelerinde harekete geçirilen bu politika sayesinde ilk defa Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları dışındaki Müslümanlarla, Müslüman devletlerle doğrudan, sürekli, çeşitli ve üst düzeyde ilişkiler kurması mümkün hâle geldi. Yaygın bir sömürgeleştirme hareketiyle karşı karşıya kalan Müslüman beldelerin, böyle bir siyasi harekete olan acil ihtiyaçları ile haberleşme ve ulaşım imkânlarının artması da itttihad-ı İslam politikalarını güçlendirdi.

Sultan II. Abdülhamid'in ısrarlı ve uzun ömürlü, çok yönlü ve sürdürülebilir politikalarıyla itttihad-ı İslam akımının, hem hilafet kurumu hem de İstanbul için büyük bir imkân ortaya çıkardığı bugün için daha iyi araştırılıp ortaya konulan bir husustur. Denebilir ki devlet, uluslararası gücünün zayıfladığının genel olarak kabul

11- Hilafetin etkisi açısından büyük önem taşıyan, İstanbul'dan Mekke-i Mükerrreme'ye ulaşan son Surre alayı, 1915 (TSM, nr. 17/610)

edildiği bir tarih diliminde, İslam dünyasına müteveccih hizmetlerini ve nüfuzunu en üst düzeye çıkarmayı başarmış, İstanbul'u bir daha ve modern bir siyasi-dinî-ilmî merkez hâline getirmiştir.¹⁵

¹⁵ Osmanlı Devleti sınırlarının çok ötesine uzanan bu politikanın devlet üzerine bazı yükler ve baskılar getirdiği de açıktır. Hüseyin Kâzım Kadri, bu ağırlıklara işaret eden müelliflerden biri olarak şunları söyleyecektir: "(...) Herkes bilir ki hilafet meselesini meydana çıkaran ve bunu Avrupalılara karşı bir tehdit yerinde kullanan yirminci asrın müceddid-i muhtfisi dediğimiz Abdülhamit idi. Bu hilafet nazariyesi Avrupa'nın son

asra müteallik ihtira'âtından olan 'emperyalizm' âmâline karşı bir aksülamelden ibaret idi. Bu nazariyeye daha asrî bir şekil verilmiş olmak dolayısıyla onun dahilde ve hariçte az çok mühim tesirler İka' ettiğini gördük. Fakat en ziyade İngilizler bundan telaşa düştüler ve hilafet meselesinin günün birinde Müslümanlar arasında bir cihet-i câmia vücuda getirmesinden ürktüler. O zaman zâhiren bir kuvvet olan hilafet hakikat-i halde Osmanlı hükümetinin en mühim bir sebep-i zaafı oldu ve Mısır'da, Şimalî Afrika'da ve Hindistan'da bazı vesilelerle Türkler lehinde yapılan tezahürat düşmanlarımızı iğzâb etti ve bize onulmaz detler hazırladı (...)" (Şeyh Muhsin-i Fânî [Hüseyin Kâzım Kadri], *10 Temmuz İnkılabı ve Netâyici-Türkiye İnkırazının Sâikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri*, İstanbul 1356, s. 186).

İttihad-ı İslam politikaları muvacehesinde harekete geçirilen, yeniden biçimlendirilen, şu veya bu şekilde devreye sokulan birçok müessese, mekân, teamül, hatta ibadet-menasik vardı. Tekkeler, hac ibadeti, matbuat, ulema, şeyhler, dervişler, talebeler vs. Mekke, Medine, Kudüs başta olmak üzere mukaddes beldelere götürülen hizmetler,¹⁶ hayır kurumlarının hem adet hem de

¹⁶ II. Abdülhamid devrinde telif edilip basılan Muhammed Emin el-Mekkî'nin *Hulefâ-yı İzâm-ı Osmâniyye Hazerâtının Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsâr-ı Mevrûre ve Meşkûre-i*

fonksiyon olarak tahkimi, türbe ve ziyaretgâhların tamir ve tecdidi; demiryolu, hastane, karakol, karantina; nişanlar, hediyeler, payeler vs. Fakat hilafet kurumunun ve onun etrafında teşekkül eden sembolizmin tahkimi ve çeşitlendirilmesi ile hilafet merkezi olarak İstanbul'un bu çerçevede yeniden konumlandırılması ve siyasi, dinî, kültürel teşebbüslerin buna göre düzenlenmesi her şeyin başında geliyordu. Bir bakıma ittihad-ı İslam politikaları, hilafet ve İstanbul etrafında dönen bir çabalar manzumesi idi. Bütün İslam dünyasından ulema, meşayih, derviş, gazeteci, aydın, seyyah, talebe, iktidarda olan veya itibardan düşmüş siyasetçi, hac yolcusu... İstanbul'a gelip gidiyor, kalıyor, sığınıyor, yeni münasebetler kuruyor, kendini geliştiriyordu.

Hilafet ve İstanbul meselesini yakından takip eden İngiliz misyonu mensubu tarihçi Toynbee'nin bu konu etrafındaki özet değerlendirmesi zikre değer:

(...) Hindistan, Rusya ve Çin müslümanlarının gözlerini Osmanlı halifesine çevirip onun mânevî desteğini ve kendilerini örgütlemelerini istemeleri için üç neden vardı: Kendi müslüman hükümdarlarını kaybetmiş olmaları, bunların yerine 'gavur' hükümdarların gelmiş bulunması ve müslüman olmayan çoğunlukların arasında ilerde oluşacak saldırgan milliyetçilik akımları tehlikesi.

Kuvvet birlikten doğar ve bu birliği de halife sağlar sloganı bu müslümanların zihinlerinde iz bırakacaktı ve Sultan Hamit de bu konuda iki bakımdan şanslı çıkmıştı.

İlk önce, müslüman kitlelerin psikolojisinin böyle bir slogana kulak vermeye hazır oldukları bir sırada Sultan Hamit, batının yeni bulduğu haberleşme ve ulaşım araçlarını kullanmayı bilmiştir: buharlı gemiler, demiryolları, telgraf, telefon ve günlük basın gibi. Rusların kendi siyasi amaçları için Hazar ve Kafkas demiryollarını yapmalarından sonra Afganistan ve Kuzey İran gibi uzak yerlerden hacca giden Müslümanlar, trenle Batum'a gelmek ve oradan da gemilere binerek İstanbul ve Boğazlar yolu ile Hicaz'a doğru yollarına devamı bir alışkanlık, bir gelenek durumuna getirmişlerdi. Boğaziçi'nden geçerken halifenin oturduğu sarayı görüyor, bundan mutluluk duyuyorlardı. İngiliz gemicilik kumpanyaları da adam başına pek az para

Hümâyunlarından Bâhis Tarihî Bir Eserdir başlıklı kitabı (İstanbul 1518) bu açıdan önemli bir döküm içermektedir (Bu eserin büyük bir kısmı Zeynep Süslü tarafından hazırlanarak *Hilafet Risâleleri* içinde neşredilmiştir: haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 2, s. 261-280).

alarak fakat çok sayıda adam taşıyarak büyük kârlar elde etmek amacıyla Hint Okyanusu'nda yoğun bir yolcu trafiği oluşturmuşlardı. Bu gemilerle taşınan binlerce Hint müslümanı, Osmanlı halifesinin egemenliği altında bulunan kutsal şehirleri ziyaret ediyorlardı.

Saltanatının son yıllarına doğru Sultan Hamit, bu ülkelerin halifesi olduğunu daha iyi kanıtlayacak bir girişim ve Şam'dan Medine'ye uzanan ve bir mühendislik zaferi olan Hicaz Demiryolu'nu yaptırmıştı. (...) Sultan Hamit yüz yıl daha önce yaşamış olsaydı, hilafet propagandası gerçekleşemez bir rüya olarak kalacaktı, çünkü geniş bir alana yayılmış olan müslümanlar arasındaki bu yakınlaşmayı sağlayacak teknik olanaklar elinde bulunmayacaktı. Batının bilimi Sultan Hamit'in eline bu olanakları vermişti.¹⁷

Rusya Müslümanlarının etkili aydınlarından gazeteci Abdürreşid İbrahim'in, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yazdıkları da Sultan II. Abdülhamid'in birçok araç kullanmak suretiyle üst düzeye çıkararak ve derinleştirerek yürüttüğü ittifak-ı İslam politikalarının, hem hilafet müessesesi hem de İstanbul'un merkezî konuma yükselmesi açısından ne kadar geniş ve derin bir etkiye sahip olduğunu gösteren çokça metinden sadece biridir:

Bundan otuz küsur sene mukaddem Sultan Aziz'in zaman-ı hilafetinde memleketimiz olan Rusya'da Sultan Aziz'in kim olduğunu bilmeyen âdemler çoktu. Dua ettikleri zaman "Rum padişahı Abdülaziz'e" diye dua ederlerdi. Makam-ı hilafet kelimesi hiç hatırlarda yoktu. Bugün ise Rusya'da makam-ı hilafete geçen zevatın isimlerini bilmeyen bir çocuk bile yoktur. Muhammed han-ı hâmis [Sultan Reşad] nam-ı celili zikrolunduğu vakit hatıra makam-ı hilafet gelir, Müslümanların makarr-ı saltanatları, merkez-i diyanet ve vahdetleri diye düşünülür.¹⁸

Sultan II. Abdülhamid devrinde hilafet ve İstanbul merkezli olarak inşa edilen mekân/coğrafya tasavvuru da gerçekten iyi tasarlanıp inşa edilmiş gerçekçi ve etkileyici bir manzara arz eder. Bu konuda temsil gücü yüksek örnek metinlerden biri olarak Numan Kâmil'in, "Memâlik-i mahrûse-i Osmaniye mehd-i beşerdir

İSLÂMİYET VE DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE HAKKINDA DOĞRU BİR SÖZ

NUMAN KÂMİL

Memâlik-i mahruse-i Osmaniye mehd-i beşerdir. Hazreti Âdem aleyhi's-selâm Seylan adasına ve Hazreti Havva Cidde'ye hübût ettikten sonra mülakatları Cidde'de vuku bulmuş ve burada yekdiğerini tanıyarak Cenabı Hak'ka ibadet için birinci ibadethaneyi yani Kâbe-i müşerrefeyi bina etmişlerdir. Nuh aleyhi's-selâmın sefinesi Ararat dağının bir şubesi olan Cebel-i Cûdî üzerinde durmuştur. Hazreti İbrahim aleyhi's-selâm Urfa kurbünde ateşe atılmıştır ki gölün âsârı hâlâ bâkidir.

Kezâlik medeniyet-i Nil, Dicle, Fırat sevâhilinde zuhur ederek bu cihetlerde tevessü' ve intişar ettiği gibi fezeyan ve tuğyanı ile Arap kabâilini büsbütün perişan ederek devr-i evvellerine hâtime veren Seyl-i 'Arim dahi Yemen'de vuku bulmuştur. Hazreti Musa aleyhi's-selâm Tûr-ı Sîna'da elvâh-ı ilâhiyeye nail olmuş ve Hazreti İsa aleyhi's-selâm dahi halkı mekârim-i ahlâka davet için Filistin'de neşr-i diyanet eylemiştir.

Peygamber-i zîşan Efendimiz Mekke-i Mükerra'de zuhur etmiş ve Nebiyy-i müşarun ileyh seyyidü'l-evvelîne ve'l-âhırîn olduğu cihetle nübüvvetiyle aksâyı mefâhire vusûl hasıl olmuştur.

Hulasa bilcümle enbiya Filistin'de veya bilâd-ı Arap'ta yaşadıkları gibi bilcümle müteşerri'in ve felâsife dahi Asya-yı Suğra veyahut Mısır'a gelerek tevsî'i malumat eylemişlerdir. İki asıl Hayır ve Şer mezhebine

Zerdüş'tün halkı daveti Basra Körfezi kurbünde vuku bulmuştur. Acâib-i Seb' memâlik-i mahrûse-i Osmaniye dahilinde bulunduğu gibi ziraat, sanayi, ref'-i eskâl, ilm-i heyet, pusulanın ihtira'tı, ilm-i hecâ, bina, tıp, ulûm-ı tabiiye, kitabette istimal edilmiş olan tirşe kâğıdı, gemicilikte inkişafât-ı azîme dahi bu memleketlerde saha-ârâ-yı husûl olmuştur.

Ehram, asma bahçeler, İrem-i zâtü'l-'imâd Mısır, Irak ve Ceziretü'l-Arab'ın âsâr-ı revnak-bahşâsındandır.

Memâlik-i mahrûse-i şahanenin haritasına hangi noktadan bakacak olsak mutlaka her tarafın medeniyet, umran, celâlet ve kudrete bir menba ve menşe olduğunu müşahade eyleriz. Buna delil ise Âl-i Himyer, Kahtan, Mısır-ı kadîm, Babil, Keldân, Asur, Mâdî [Medler], Furs devleti, İskender-i Kebîr, Habeşler, Yahudiler, 'Amâlika, Fenikeliler, Tedmür şehri, Gassânîler, Betâlise, Selçukîler, Sasanîler, Akdeniz sevâhilinde bulunan Yunan hükümetleri ile Kartaca, Me'rib, Sebe ve sâirenin ahval-i umran-perverâneleri gösterilir.

Bundan mâ'ada memâlik-i şâhane âleme icra-yı nüfuz eden memâlik-i mütegalibeye ale'd-devam bir sahne-i rekabet idi. Mazhar-ı fevz u zuhur olan her devlet yeryüzünde kendi mahsusâtından mâ'adasını ibka etmemek için kendisinden evvel gelen devletin âsâr-ı medeniyet ve umranını izaleye çalışır idi. İşte bu sebeptendir ki payitaht-ı cihan

¹⁷ Arnold J. Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, çev. K. Yargıcı ve M. E. Yalman, İstanbul 2002, s. 156-157.

¹⁸ Abdürreşid İbrahim, "Ahvâl-i Müslimîn ve Ulema Hakkında", *Sırât-ı Müstakîm*, 1328/1326, c. 4, sy. 87, s. 153.

olan Truva, Tedmür, Tîbe, Menif, Ninova, Babil ve sair şehirler harabezâra dönmüştür. Bu haller şüphesiz, medeniyet-i kadîmenin noksanından neşet etmektedir. O da hukuk-ı milel bilinip ona göre amel edilmemesidir.

Vaktâ ki din-i mübin-i İslâm pertev-efşân-ı zuhur olarak halkı hakka riayete davet eyledi, bu nur Hazreti Seyyidü'l-enâm aleyhi's-selâmın zuhuru ile âlemi garîk-ı saadet kıldı. Peygamber-i zîşan halkı sırat-ı müstakime davet eylemiş ve mekârim-i ahlâkı itmam için geldiğini bildirmiştir.

Ahkâm-ı İslâmiye tetkik olunursa din-i mübin-i İslâmın Cenabı Hak tarafından daha evvel tenzil olunan Musa ve İsa aleyhime's-selâmın diyanetlerine-beş kaide-i itikadiye ve beş rûkn-i amelî üzere müesses olması noktasından-müşabih olduğu görülür.

(...)

İşte bu mebâdî-i kavîme ve ahkâm-ı celile ile nur-ı İslâm o zaman hakimiyeti Rum ve Acem devletleri beyninde mukâseme edilmekte bulunan âlem-i medeniyetin âfâkında pertev-endâz-ı intişar olmuştur. Malum olduğu üzere bu iki devlet kendilerinden daha evvel vâsıl-ı aksâ-yı temeddün olan akvâmın yerine tesis-i hükümet ederek akvâm-ı mezkûrenin ulûm ve maarif-i medeniyet ve hadaretlerine vâris olduklarından cihanın en feyizdar ve mühim nikâtına icra-yı nüfuz ettikleri gibi ilm-i harp meydanlarında haiz-i kasabûs-sebak olanlara malikiyetle dahi ihrâzı muvaffakiyet eylemişlerdir.

Hürriyet-i Edyân ve Adaletle Fütühât-ı İslâmiye

Din-i mübin-i İslâma davete kıyam edenler birkaç bin Araptan ibaret olduğu halde İslâmiyetin kılıç ile neşr u tamimi mümkün mü idi?

Hayır, mümkün değildi.

Milyonlarca Tatarlardan mürekkep bir kuvvetle cihangirliğe çıkmış olan Attila Roma İmparatorluğu hududu üzerinde bulunan akvâma galebeye muktedir olamamış ve birçok zahmet ve meşakkattan sonra muvaffakiyeti, ahalisini taht-ı nüfuzuna alamaksızın ve hiçbir nam u nişan bırakmaksızın o bî pâyân askeriyle oralardan mürûr etmekten ibaret kalmıştır.

İslâmiyet ise öyle milyonlarca nüfusa mâlik değil idi. Rum ve Fûrs'ün esna-yı muharebede en ziyade güvendikleri esliha-i harbiye-i mükemmelesi de yok idi. Hakikat! İslâmiyetin kendisine düşman olanlara nisbeten adet, kuvvet, intizamı hiç makamında idi. Şu halde İslâmiyetin elli seneden az bir müddet zarfında cihan-ı medeniyeti kendi nüfuz ve hükmü altına almasını temin eden kuvvet nedir? Hiç şüphe yok ki bu kuvvet hangi cinsten olursa olsun hiçbir temyîze itibar edilmeyerek hürriyet-i [13] edyân, hukukta müsavat, İslâmlar arasında uhuvvete riayet etmekten ibarettir. İnsaniyetin ve medeniyet-i hakikiyenin kemâline lazım olan bu mebâdî-i şerife İslâmiyetten evvel malum olmayıp zuhur-ı İslâm ile zuhur eylemiştir. Fazla olarak Hudeybiye Musalahası Hazreti Fahr-i kâinat aleyhi's-selâmın cihanda birinci muahede-i düveliye-i imza buyurdularını irâe eder.

İslâmlar Hazreti Faruk radiyallâhu anhun zaman-ı hilafetinde Kudüs-i şerifi muhasara ettikleri vakit muhasara içinde bulunan Hıristiyanlar ehl-i İslâm tarafından vaad olunan hürriyet-i edyân ve adaletin hüdd'a ve sahte olmasından korkarak şehri teslim etmek için halifenin bizzat gelip sulh ve teslim muahedesine kendilerinin önünde imza koymasını şart koymuşlardır. Hazreti Faruk ise heman Medine-i münevvereden şehir-i mezkûre gelerek Kudüs-i şerifin havza-i İslâma girmesini muntec olan muahede-i meşhureye vaz'-ı imza eylemiştir.

Ârî ve Nestûrî ve sair mezheplerde bulunan Hıristiyanlar bu feth-i İslâmı kemâl-i memnuniyetle telakki ederek bağlarını bozup bir âlem-i saadete idhal edenlere karşı kölelerin his ettikleri meserret ve minnetdârî gibi bir meserret ve minnet ile İslâmları istikbal etmişler ve hatta kısm-ı a'zamları din-i mübin-i İslâm ile müşerref olmuşlardır. Dinlerini muhafaza eden Hıristiyanlar ile Yahudiler ise Roma hükümetinden asla görmedikleri emn ü eman ve rahata İslâmların saye-i adaletinde mazhar oldukları cihetle Roma İmparatorluğu'nun oradan zeval-i hükümetiyle onun yerine kâim olan satvet-i İslâm altında sâye-nişîn-i refahiyet olduklarına dilhûn değil, son derece mesrur ve memnun olmuşlardır. Din-i mübin-i İslâmın işte bu muamele-i umran ve medeniyet-âmûzudur ki her tarafın ehl-i İslâma teshîrini ve her kalbin İslâmiyete celbini temin eylemiştir.

(...)

Din-i mübin-i Muhammedî bilcümle ehl-i İslâmı birader addettiği cihetle millet kelimesine diğerleri nezdinde verilen mâna İslâmiyette yoktur. Din-i İslâma mensup oldu mu, Türk, Acem, Kürt, Arnavut, Frenk, Hindli, Çinli, Zenci hep bir millet addolunur. O da din-i İslâmıdır.

İslâmiyetin sürat-i intişârını temin eden şey işte bu hâssadır. Her tarafta temin-i devam-ı nüfuzuna hizmet eden de budur. Yine bu hâssaya binâendir ki, Araplar Şam, Afrika, Asya'yı bilâ-kıtâl feth ettikleri gibi Arap olmayan Mahmud-ı Gaznevî dahi Hindistan'ı, Etrâkten, Selçukîler de Asya-yı Suğra'yı, selâtîn-i 'izâm-ı Osmaniye hazerâtı dahi Roma Devleti'nin Bizans İmparatorluğu'nu kezâlik harb ü cidâl etmeksizin seyf-i adalet-i Muhammediye ile feth eylemişlerdir. Kütüb-i tevârih bu bâbda bize en sadık şevâhiddendir.

Evet, bir aşiretten cihangirâne bir devlet çıkarılan o 'âlî-himem müessis-i bünyân-ı saltanat-ı Osmaniye kemâl-i hilm u iffet ve mekârim-i ahlâk ile mütehallik olarak Domaniç dağında ârâm etmekte idi. Gerek kendisi ve gerek kendisine tâbî' olanlar Kur'an-ı azîmü'ş-şânın ahkâm-ı mekârim-ittisâmı ile âmil oldukları cihetle fazilet, dilâverlik, adalete bir numûne-i imtisâl teşkil ediyorlardı. Binâenaleyh cüzî bir zaman zarfında Tinyâ yani Kocaili'de İznik, İznit vesâire gibi bilâd ü kurâ dilâverân-ı Osmaniyândan ikrâh ve icbâr görmeksizin birer birer Osmanlıların zîr-i livâ-yı adaletine girmişlerdir. Kezâlik Bursa şehri hiçbir cebr ü tazyik

12- İstanbul, Mekke, Medine: II. Abdülhamid devrinde, 1905'te, Mimarzade Mehmed Ali Efendi tarafından yapıp kayınpederi Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye hediye edilen bu resimde devrin hükümdarının/halifesinin Haremeyn'e bakışı ve hizmet anlayışı yansıtılmaktadır. Resim aynı zamanda Osmanlıların kainat tasavvurunu

ve dünyaya bakışlarını da anlatmaktadır. Kainatın merkezine yerleştirilmiş Kabe-i Muazzama (Mekke-i Mükerreme) ve ona eşlik eden Mescid-i Nebvî (Medine-i Münevvere). Arkasında Yıldız/Hamidiye Camii ve İstanbul. Sağ tarafta ise içinde rahlenin yer aldığı Yıldız Sarayı'nın/Hilafet merkezinin sütunları yer almaktadır

(insanlığın beşiğidir).” cümlesiyle başlayan kitabından bahsedilebilir. Müellifin risalesinde yapmak istediği şey, bir zaman-mekân tasavvuru geliştirerek, Hz. Âdem’den bugüne kadar insanlık tecrübesinin geçtiği toprakların, din, kültür ve medeniyet havzalarının Osmanlı/İstanbul hâkimiyeti altında olduğunu, bu durumun da tabii olarak ona hilafet (dinî temsil) ve saltanat (siyasi iktidar) hakkını, ehliyet ve liyakatini verdiğini ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan ve İstanbul’dan yönetilen bu mekânlar ve o mekânları şerefli ve kutsal bir mekân hâline getiren zevat ve büyük hadiseler, peş peşe sıralandığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Cidde (Hz. Havva’nın indiği yer), Kâbe-Mekke (yeryüzünde ilk ibadetgâh, Hz. Âdem, Hz. Muhammed), Ararat (Hz. Nuh), Urfa (Hz. İbrahim), medeniyetlerin zuhur ettiği; Nil, Dicle, Fırat havzaları, Seyl-i Arim’in cereyan ettiği Yemen, Sina Dağı (Hz. Musa), Filistin (Hz. Süleyman, Hz. İsa), Anadolu ve Mısır (peygamberler ve filozoflar diyarı), Basra Körfezi (Zerdüş), dünyanın yedi harikasının mekânları... Numan Kâmil şöyle devam ediyor:

Memâlik-i mahrûse-i şahanenin haritasına hangi noktadan bakacak olsak mutlak her tarafın medeniyet, umran, celâlet ve kudrete bir menba ve menşe olduğunu müşahade eyeriz. Buna delil ise Âl-i Himyer, Kahtan, Mısır-ı kadîm, Babil, Keldân, Asur, Mâdî [Medler], Fûrs [İran] devleti, İskender-i Kebîr, Habeşler, Yahudiler, ‘Amâlika, Fenikeliler, Tedmür şehri, Gassânîler, Betâlîse, Selçukîler, Sasanîler, Akdeniz sevâhilinde bulunan Yunan hükümetleri ile Kartaca, Me’rib, Sebe ve sairenin ahval-i umran-perverâneleri (...)

[İslâmın getirdiği] mebâdî-i kavîme ve ahkâm-ı celile ile nur-ı İslâm o zaman hakimiyeti Rum [Bizans] ve Acem [İran] devletleri beyninde mukâseme edilmekte bulunan âlem-i medeniyetin âfâkında pertev-endâz-ı intişar olmuştur. Malum olduğu üzere bu iki devlet kendilerinden daha evvel vâsıl-ı aksâ-yı temeddün olan akvâmın yerine tesis-i hükümet ederek akvâm-ı mezkûrenin ulûm ve maarif-i medeniyet ve hadaretlerine vâris olduklarından cihanın en feyizdar ve mühim nikâtına icra-yı nüfuz ettikleri gibi ilm-i harp meydanlarında haiz-i kasabu’s-sebak olanlara malikiyetle dahi ihrâz-ı muvaffakiyet eylemişlerdir.¹⁹ Yeni Osmanlılarla birlikte gün yüzüne çıkan

görmeksizin Hazreti Osman’ın necl-i necîbleri olan Sultan Orhan Gazi hazretlerine arz-ı gerden-i inkıyad eylemiştir. O vakte kadar cihânın hiçbir tarafında, asâkir-i muvazzafa namı yok idi. Hazreti Orhan cennet-mekân ise yeniçeri namı altında olarak daimî asker usûlünü ihdâs eylemiş ve satvet ü şan-ı devleti takviye ve tezyîd etmiştir. Binâenaleyh asâkir-i muvazzafa ve muntazamanın muhdisi sultan-ı müşarün ileyh hazretleridir. Avrupa devletlerinin muahharan asâkir-i muntazama ve muvazzafa teşkil etmeleri de onu taklîden vuku bulmuştur.

Avrupa’nın garbında İspanya’nın, ehl-i İslâmın idare-i âdilesine idhali vaktiyle Kont Jolyanus tarafından Musa b. Nusayr’dan nasıl talep ve istirham olunmuş ise Biga ve Edirne vilayeti beyleri dahi o suretle âl-i Osman’a bi’l-müracaat memleketlerini hiçbir cebr u ikrah görmeksizin idare-i âdile-i Osmaniyeye teslim ve tevdi eylemişler ve ba’det-teslim hükümet-i âl-i Osman’a hâdim ve sâdik olmuşlardır. Devlet-i âl-i Osman Rumeli ve Anadolu kıta’atını hiç kan dökülmeksizin suret-i sulh-kârânede feth ve teshîr ettikten sonra Avrupa tekrar ehl-i salîb muharebelerine başlamıştır. Ancak bu muharebât eski fikre hizmet etmiyor idi. Yani eski Ehl-i salîbin tuğyan-ı cihan-sûzu mücerred Kudüs-i şerifi eydî-i ehl-i İslâmdan kurtarmak fikr-i mutaassibânesine münhasır iken şu ikinci Ehl-i salîb tuğyanı İstanbul’u elde etmek ve Bizans’a varis olmak için idi. İşte bu ikinci tuğyan üzerine zikri ile’l-ebed silinmemek üzere sahâif-i tarihte mukayyed olan meşhur Kosova, Niğbolu, Varna muharebeleri vuku

bularak binlerce masumların kanı dökülmüştür.

Mezkûr muharebelerde dilaverân-ı âl-i Osman tarafından esir edilen üserâ-yı harbin Osmanlılar nezdinde gördükleri hüsn-i muamele ile ne derece dûn bir fidye-i necat ile memleketlerine iade olunduklarını kimse unutmamıştır zan ederim. Böyle bir hal o zamana kadar dünyanın hangi tarafında görülmüş idi.

Osmanlılar bunca bîgûnahların itlâfına sebep olan şu muharebât-ı salîbiyeye artık bir sedd-i hâil koymak ve Bizans’ın bekâsından dolayı saltanat-ı seniyyenin duçar olduğu muhataraları izâle eylemek için İstanbul’un fethi lüzumunu hissetmekle Fatih cennet-mekân Sultan Mehmed Han hazretleri şehrin teslimine dair haber göndermiş ve buna karşı şehir ahali tarafından müdafaa ve muharebeye istidaddan başka bir cevap verilmemiş olduğundan “İstanbul mutlaka feth olunacaktır...” sırr-ı celîline mazhar olan gazi-i bülend-unvan sultan-ı müşarün ileyh hazretleri şehri tazyik ve mağlup ederek cebren feth etmiş ve kendileri bir hükümdar-ı Farukî-sîret oldukları cihetle bu feth-i cihân-pesendâneye mazhar olunca Hazreti Ömer-i Faruk radiyallâhu teâlâ anhu hazretlerine imtisâlen İstanbul Patrikliği’ni ibkâ ve bazı müsaadât ve imtiyazâta nâil ederek hal-i perişanî ve firarda bulunan Hristiyanların bu suretle efkârını teskin ile izhâr-ı ulüvv-i cenap eylemişlerdir.

İşte İslamların hal-i fütühâtı böyledir. Yani ehl-i İslâmın fütühâtı çelikten mamul seyf-i sârim-ı Arab ü Etrâk ile

¹⁹ Numan Kâmil, *İslâmiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Hakkında Doğru Bir Söz*, çev. Zeki, İstanbul 1316; a.e., haz. İsmail Kara ve Elif Ay, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 1, s. 356, 358 (Bu risalenin bir kısmı ek metinlere alınmıştır).

değil, adalet sayesinde vuku bulmuştur. İslâmlar hiçbir vakit “vay zavallı mağluba!” meşhur darb-ı meselini ağızlarına almamışlardır. Mağluplara bilâkis hürmet ve hüsn-i muamele göstermişler ve gösterirler. Buna en belîğ şahit lisan-ı tarihtir.

Vaktaki mücahid-i ebediyü'l-iştihâr Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin devr-i saltanatlarında Asya, Avrupa ve Afrika'nın kısm-ı azamı devlet-i ebed-müddet-i Osmanîye'nin hakimiyeti altına girdi, bütün cihan Haremeyn-i Şerife'nin muhafaza ve himayesine Devlet-i Âl-i Osman'ın yegâne devlet ve hükümet olduğunu itiraf ve tasdik eyledi. Binâenaleyh o zamanlarda Kahire'de yaşamakta bulunan son halife-i Abbasiyyîn, hil'at-i hilafet-i uzma ve mesned-i celîl-i imamet-i kübrâyı bi't-tav' ve'r-rıza ve muktezâ-yı şer'-i şerif ve ittifak-ı ârâ-yı kâffe-i müslimîn ile padişah-ı âl-i Osman gazi-i nâmdar sultan-ı müşarûn-ileyhe terk ile bi'at etmiştir. Bunun üzerine âlem-i İslâmiyetin her köşesinden heyetler gelip “sultanü'l-berreyn ve hâkanü'l-bahreyn, hâdimü'l-Haremeyn-i Şerife'nin” unvan-ı celâlet-ittisâmını bi'l-istihkâk ahz etmiş olan Hazreti Selim-i Evvel'e icrâ-yı bi'at eylemişlerdir. Hülâsa o zamana kadar akvâm-ı gayrı müslimeden değil, -Hulafâ-yı Raşidîn radiyallâhu teâlâ anhum ecma'în hazarâtından mâ'adâ- düvel-i mütekaddime-i İslâmiyeden dahi hiçbir sülâle-i hükümdârân Kur'an-ı Azimü's-şân'ın ahkâm-ı celîlesine ve kavânîn-i şer'-i mübîninde musarrah olan hukuk-ı milele tevfiikan gerek re'âya ve gerek akvâm-ı ecnebiyeye karşı vazife-i mukaddese-i saltanat ve

hizmet-i celîle-i hilafet-i kübrâyı hanedan-ı celîlü'l-unvan-ı âl-i Osman kadar hakîmane ve dilaverâne ifâ etmemiştir.

Malum olduğu üzere Fransa hükümdarı Birinci Fransuva Felemenk, Belçika, Burgonya, İtalya, İspanya ve şimâlden cenûba kadar bütün Amerika [Avrupa'ya] hâkim olduğundan dolayı mağrurâne “mülkümde güneş batmaz” diyen Almanya İmparatoru Beşinci Karlos ile vuku bulan muharebede askeriyeye beraber mağlup olarak nihayet Badya şehri kurbünde esir düşmüş ve şehri mezkûr mahbesinde iken Hazreti Süleyman-ı Kanuni'ye tazarru'nâmeler yazarak “namustan başka her şey mahvoldu” gibi ibarelerle sultan-ı müşarûn ileyhin inâyet-i müncidâne ve himaye-i dilâverânesine iltica etmiş idi. İltica-yı vâki' Kanuni-i bülel-unvan Süleyman-ı zaman hazretlerinin hiss-i necîb-i müncidânelerini okşamağla taleb-i necdet eden Birinci Fransuva'yı kurtarmak için sefer edilmiş ve işte bu necdet fikri üzerine Osmanlılar Macaristan'ın işgali, Viyana'nın muhasarası ve bâ-husus Koca kapudan Barbaros Hayreddin Paşa ile Andre Dorya'nın İspanya sularındaki muharebe-i meşhureleri uğrunda büyük büyük fedakârlıklar ihtiyarına mecbur olmuşlar idi.

Mukaddime sahib-i cihan-kadri allâme İbn-i Haldun düvel ve hükümâtı cism-i insana teşbih ediyor. İnsan nasıl doğar, yaşar, yavaş yavaş büyür, kuvvetleşir, sonra bir darbe-i rûzigâr ile hastalanır, solar, iyi etmek için tabîbin celbine lüzum görülürse hükümet ve devletler de aynı hallere maruz olurlar.

Devlet-i ebed-müddet-i Osmanîye dahi düvel-i sâire gibi âfâk-ı şevket ü ikbâlin en yüksek nikâtına i'tilâ ettiği gibi bazen zaman-ı felâket dahi geçirmiştir. Fakat her zaman sülâle-i âl-i Osman hazarâtından bir hükümdar-ı celâlet-ünvana mazhar olarak ârız olan hastalığa derhal merhem-zen olmuşlar ve satvet ü şan-ı devleti iade ve muhafaza eylemişlerdir. Cennet-mekân Sultan Abdülhamid Han-ı Evvel, cennet-makarr Sultan Mahmud Han-ı Sâni, firdevs-nişin Sultan Abdülmecid Han hazarâtı bu Devlet-i ebed-müddet-i Osmanîye için birer tabîb-i hikmet-şinâs-ı âlî-kadr oldular. Min 'indillâh müeyyed ve bilcümle ehl-i İslâm ile Osmanlılarca mukaddes olan sülâle-i müşarûn ileyhin fer'-i necîb-i kudsiyet-penâhî hâkân-ı şevket-ünvân ve halife-i Peygamber-i zî-şân velinimet-i a'zam-ı bî-minnetimiz es-Sultan ibnü's-Sultan es-Sultanü'l-Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretleri dahi bu devlet-i ebediyü's-şevketin bir muhyî-i a'zamıdır ki zîb-âver-i taht-ı hilafet u saltanat oldukları yevm-i mesuddan beri memâlik-i mahrûse-i şahaneleri bir feyz ü saadet-âbâda dönmüştür.

Ahd-i Hümâyun-ı Hazreti Abdülhamid Han-ı Sâni'de Âsar-ı Terakki ve Umran

Zât-ı ulviyyet-simât-ı hazreti hilafet-penâhînin taht-ı âlî-i hilafet u saltanata cülûs-i meyâmin-me'nûs-ı cenâbı zillullâhîleri şeref-vukû bulduğu zamanlarda, Devlet-i Aliyye-i Osmanîye'nin ne hal ü mevkide bulunduğu malumdur. Memâlik-i mahrûse-i şahane el-hâletü hazîhi bulunan âsâr-ı terakki ve umranın onda biri

bile mevcut değil idi. Padişah-ı dil-âgâh ve tacidâr-ı mekârim-penâh efendimiz hazretleri cism-i devleti o halde görür görmez hemen memâlik-i mahrûse-i hükümdar-ı a'zamîlerinin âsâr-ı terakki ve umranın kâffesine mazhar olması için her türlü inayât ve 'avâtıf-ı hüsrevânelerini ibzâl buyurmuşlar ve hatta bu ümniyye-i umran-perverânenin saha-i husûle tesri'-i zuhûru uğrunda gece gündüz bizzat çalışmışlardır. Envâr-ı maarifin tamîmi için küşâd olunan mülkî ve askerî mekâtib-i âliye ve tıbbiyesi, mühendishâne, hukuk, dilsiz ve amâ, lisan, sanayi-i nefise mektepleri, Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Bahriye, Aşiret Mektebi, vilâyet ve elviye ve kazalarda tesis olunan mekâtib-i idâdiye ve rüşdiye, Rasathâne-i Âmire, Müze-i Hümâyun, Mekteb-i Nüvvâb vesâire asr-ı umran-hasr-ı cenâbı mülûkâneleri meâsir-i terakki-perverânesindedir. (...)

Kaynak

Mabeyn-i Hümâyun kâtiplerinden ve Lizbon Coğrafya Encümeni aza ve muhabiri Numan Kâmil'in Cenevre'de Müsteşrikler Kongresi'nde Fransızca olarak sunduğu tebliğin Mâlûmat gazetesi muharriri Zeki tarafından yapılan tercümesi ile risâle şeklinde baskısı (İstanbul 1316. Metnin tamamı Hilafet Risâleleri'nde yer almaktadır [haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 1, s. 353-371]).

yeni rejim arayışları bir tarafıyla hilafet kurumunu zayıflatıcı özellikler taşıyordu. Çünkü meşrutî idarenin iki temel kurumu olan meclis ve Kanun-ı Esasi fikirleri esas itibarıyla padişah-halifenin hak ve yetkilerini sınırlandırmaya dönük bir siyaset ve düşünce zemininden kaynaklanıyor ve bu amacı gerçekleştirecek bir mekanizma öngörüyordu. II. Abdülhamid devrinde Jön Türklerin ve İttihatçıların daha organize bir şekilde yürüttükleri ve yurt dışında edindikleri merkezlerle daha güçlü bir muhteva ile dile getirdikleri muhalefet hareketleri, sadece meşrutî rejim arayışlarıyla kalmıyor, tenkit ve saldırıları bizzat halife-sultanın kendisine, hilafet-saltanat kurumuna (istibdat edebiyatı) ve sembolik düzeyde İstanbul'a da uzanıyordu. Bu gelişmelerin, Arap hilafet hareketi ve İstanbul dışında hilafet merkezi arama çabalarıyla aynı döneme rastlaması calib-i dikkattir. İngiltere'nin bu istikametteki ciddi gayretleri hesaba katıldığında; bunun bir tesadüf olduğu da düşünülemez. İttihatçıların İstanbul'u merkez olmaktan çıkarma teklifleri yoksa da, yürüttükleri çok yönlü ağır muhalefet İstanbul dışında merkez arayanları güçlendirmiş ve haklı göstermiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in muhalefet hareketlerini geçersiz kılmak ve Osmanlı hilafetini, bu arada İstanbul'u takviye ve tahkim etmek babında yaptıklarına az önce işaret etmiştik.²⁰ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra olup biten tedirginlik verici hadiseleri Yıldız'dan takip eden padişahın, 31 Mart günü yaverine söyledikleri bütün soğukluğuna rağmen başka bir gerçeğe işaret ediyor: Başkâtip bey, bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fîmâ ba'd [bundan sonra] ne padişahlığın ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır. Zan edersem ben hâtemül-mülûk [son hükümdar-halife] olacağım.²¹

²⁰ Sultana nispet edilen hatıratta şu beyan da geçmektedir: "Vezirim Küçük Said Paşa'nın yaptığı teklif bana acayip göründü: Bursa ikamet mahallimiz olacak ve imparatorluğumuzun merkezî payesi verilecek. Böyle bir tasavvurun tatbiki imkânsızdır. Şerefli geçmişimiz bizi İstanbul'a bağlar. Tarihi camilerimiz ve mukaddes emanetler buradadır. Bundan mâada devlet devâirini ve memurları buraya taşımak da milyonlarca liraya baliğ olacaktır. Diğer taraftan İstanbul'un barut fıçısı üstünde olduğu da bir hakikattir. Bu sebeple de Said Paşa'nın teklifi üzerinde ciddiyetle durulması icap eder. Ruslar bir defa daha İstanbul sınırlarına kadar gelirlirse halimiz ne olur? Şehri zapt ederler, bu da her şeyin sonu demektir; zira İstanbul'u kaybetmekle halifelîği de kaybederiz ve halifelik muhakkak olarak Arapların eline geçer." (bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1999, s. 53-54; mukayese için ayrıca bkz. *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, haz. M. Metin Hülagü, İstanbul 2003, s. 242).

²¹ Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, haz. F. R. Unat, Ankara 1960, s. 47.

ÂLEM-İ İSLÂMA BEYANNAME MUSTAFA KEMAL

Hilafet-i mukaddese-i İslâmiyenin makarr-ı a'lâsı olan İstanbul'da Meclis-i Mebûsan ve bi'l-cümle müessesât-ı resmiye ve askeriyeye vaz'-ı yed olunmak suretiyle resmen ve cebren işgal edilmiştir. Bu tecavüz saltanat-ı Osmaniyeden ziyade makam-ı hilafeti, hürriyet ve istiklâllerinin istinadgâh-ı yegânesi gören bütün âlem-i İslâma râcidir. Asya ve Afrika'da Peygamber-pesendâne bir ulviyetle hürriyet ve istiklâl mücahedesinde devam eden ehl-i İslâmın kuvâ-yı mâneviyesini kırmak için son tedbir olarak itilâf devletleri tarafından tevessül olunan bu hareket, hilafet makamını taht-ı esarete alarak bin üç yüz seneden beri pâyidar olan ve müebbeden masûn-ı zeval kalacağına şüphe bulunmayan hürriyet-i İslâmiyeyi hedef ittihaz etmektedir.

Mısır'ın on bine bâliğ olan şühedâ-yı muazzesine, Suriye ve Irak'ın binlerce fedakâr evlad-ı muhteremesine, Azerbaycan'ın, Şimalî Rusya'nın, Türkistan'ın, Afganistan'ın, İran'ın, Hint ve Çin velhasıl bütün Afrika'nın ve bütün şarkın bugün azîm bir heyecan ve derin bir emel-i istihlâs ile titreyen efkâr-ı müşterekesine havale edilmiş olan bu darbe-i tahkir u tecavüzün, düşmanlar tarafından tahmin edildiği vehile mâneviyatı haleldar etmek değil belki bütün şiddetiyle mucizeler gösterecek bir kabiliyet-i inkişafiyeye mahzar eylemek neticesini tevîd edeceğine şüphemiz yoktur.

Osmanlı kuvâ-yı milliyesi, hilafet ve saltanatın uğradığı müteselsil sû-i kasdların başladığı gündün beri devam eden samimi vahdet ve tesanüd içinde vaziyeti

bütün vehametine rağmen azm ü metanetle telakki etmekte ve bu son Ehl-i salîb muhacemâtına karşı bütün İslâmiyet, cihanın hissiyat-ı müştereke-i mukavemetine emin olmaktan mütevellid bir hiss-i muzâheretle azm ü imanın âmil olduğu mücahededede inayet ve muvaffakiyât-ı ilâhiyeye mahzar olacağına itimat eylemektedir.

Kurûn-ı vustânın şövalyeliklerinden bugünün ittifak-ı itilâfiyelerine kadar meş'ûm bir teselsül-i gaddârâne ile tevâlî eden Ehl-i salîb efradının bu son amele-i sefîlesi İslâmiyetin nur-ı ırfan ve istiklâline ve hilafetin tarsîn ettiği uhuvvet-i mukaddeseye merbût olan bütün Müslüman kardaşlarımızın vicdanında da aynı hiss-i mukavemeti ve aynı vazife-i galayan u kıyâmı uyandıracığından emin olarak Cenabı Hakk'ın mücahedeât-ı mukaddesimizde cümlemize tevfikât-ı ilâhiyesini terfîk etmesini ve ruhaniyet-i Peygamberî'ye istinad eden teşkilat-ı müttehidedimize mu'ın olmasını niyaz eyleriz.

*Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi
namına
Mustafa Kemal*

Kaynak

17.3.1920 tarihinde tek sayfalık bir metin halinde basılıp dağıtılan, ayrıca Hâkimiyet-i Milliye'nin 18 Mart 1336 tarihli nüshasında neşredilen (muhtemelen Arapça nüshaları da olan) bu beyanname Mustafa Kemal Paşa'nın tamim, telgraf ve beyannamelerini veren kitaplarda da yer almıştır.

Muktedir ve ileri görüşlü bir padişah-halife, uluslararası politikayı bütün incelikleri ve detaylarına kadar takip edip değerlendiren bir devlet adamı olarak Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı hilafetinin ve İstanbul'un, kendisinden sonra, kurduğu mekteplerde yetişen İttihatçıların elinde nereye doğru seyredebileceğini çok iyi kestirmişti. Son nefesini verdiği 1918 yılına yani Osmanlı Devleti'nin ve hilafetinin başının koparıldığı I. Cihan Harbi'nin sonlarına kadar bütün acı ve yıkıcı haberleri Beylerbeyi Sarayı'ndan hangi hâletiruhiye içinde takip ettiğini tam olarak bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey var; Osmanlı hilafeti ve İstanbul, sondan bir önceki büyük çıkışı I. Cihan Harbi'nin başlarında "Cihat Fetvası" ile gerçekleştirmeyi denedi. İlk elden aldığı cevaplar ve karşılaştığı hissiyat her şeye rağmen ümit verici idi, fakat bu cevapları ve hissiyatı fiiliyata dönüştürecek ve bunlardan netice istihsal edecek merkez hayli zayıflamış ve bölünmüştü.

1 Ocak 1920 tarihli Müdafaa-i Hukuk Grubu Programı'nın 6. maddesi şöyle düzenlenmiştir: "Makarr-ı hilafet-i İslâmiye ve payitaht-ı saltanat ve merkez-i hükümet-i Osmaniye olan İstanbul'un istiklâl ve emniyeti masûn ve mahfuz bulundurulmak şartıyla, Boğazlar ticaret ve münakalât-ı beynelmilele küşadedir."

17 Şubat 1920 tarihinde İstanbul'da, son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından ilan edilen ve 18 Temmuz 1920'de Ankara'da ilk TBMM tarafından aynen kabul edilen Misak-ı Millî'nin 4. maddesi şöyle düzenlenmişti: "Makam-ı hilafet-i İslâmiye ve payitaht-ı saltanat-ı seniyye ve merkez-i hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehri her türlü halelden masûn olmalıdır."²²

Bir ay sonra 17 Mart 1920 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla İslam âlemine hitaben yayınlanan beyanname de İstanbul ve hilafet merkezli bir dil üzerinden kurulmuştur:

Hilafet-i mukaddese-i İslâmiyenin makarr-ı a'lâsı olan İstanbul'da Meclis-i Mebûsan ve bi'l-cümle müessesât-ı resmiye ve askeriyye vaz'-ı yed

²² Misak-ı Millî'nin İstanbul'da ilan edilmesinden bir gün sonra *Vakit* gazetesi *Times* İstanbul muhabirinin bir yazısını tercüme edip yayınlacaktır (18 Şubat 1336 [18 Şubat 1920], s. 2). Bu yazıdaki İstanbul'la ilgili bir paragraf dikkat çekicidir: "İstanbul'a gelince, burasına Türkiye'deki efendi sınıfı yegâne kâbil-i süknâ bir şehir nazarıyla bakarlar. Hâlbuki memlekette siyaseten yalnız bu sınıfın hükmü câridir. Mezkûr sınıf İstanbul'da kalmak için her fedakârlığı göze almağa razıdır. İstanbul sıkı bir Avrupa kontrolü altında Türklere bırakılmamalıdır. İstanbul Türklere kalırsa başka aksâm-ı arazinin [memleketin sınırları dışında kalacak diğer topraklarının] müdafaası için feda-yı nefis edeceklerin [can vereceklerin] miktarı azalmış olur" (Zikreden: Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika*, İstanbul 2002, s. 520).

olunmak suretiyle resmen ve cebren işgal edilmiştir. Bu tecavüz saltanat-ı Osmaniye'den ziyade makam-ı hilafeti, hürriyet ve istiklâllerinin istinadgâh-ı yegânesi gören bütün âlem-i İslâma râcidir. Asya ve Afrika'da Peygamber-pesendâne bir ulviyetle hürriyet ve istiklâl mücahedesinde devam eden ehl-i İslâmın kuvâ-yı mâneviyesini kırmak için son tedbir olarak itilâf devletleri tarafından tevessül olunan bu hareket, hilafet makamını taht-ı esarete alarak bin üç yüz seneden beri pâyidar olan ve müebbeden masûn-ı zeval kalacağına şüphe bulunmayan hürriyet-i İslâmiyye hedef ittihaz etmektedir.²³

Osmanlı Devleti'nin vârisi olan Müslüman Türklerin mütevazı sıralarında oturduğu ve hatimlerle, Buharî kıraatleriyle, dualarla açılan TBMM; Lozan Antlaşması sonrasında hilafeti ilga edip İstanbul'u da payitaht olmaktan çıkarmıştır.

²³ Bu beyannamenin tamamı ek metin olarak verilmiştir.